

Бөкетов Е.А.

**Адам болам десеңіз/ Е.А.Бөкетов // Орталық Қазақстан.-
2005.- 19 наурыз.**

Ардақты ақынымыз Сырбай Мәуленов бір өлеңінде: «О, адам, сенің бойыңнан табылмас қайтіп ізгілік!» - деп айтқаны бар. Әдемі айтылған сөз. Бойыңда ізгіліксіз адам баласы туған емес. Тек сол ізгілікті мәпелейтін, дамытып, гүлдендіретін заман тумаған. Пушкин мен Абайдың заманы кеше ғана өтті, олардың ауыр күрсіністері құлағымызға әлі келеді. Пушкиннің «Евгений Онегин» романындағы мына бір қайғылы сөздер есте ғой (Ілияс Жансүгіровтің аудармасы бойынша):

Ойлау қайғы - бізге жастық

Деп берілген тегі бекер

Деп жастықтан біз де айныдық,

Деп жастықтың өзі мекер.

Деп ең жақсы талабымыз,

Деп ең жақсы қиялымыз,

Жалырақтай күзгі шірік.

Аз мезгілде кетті шіріп.

Не құмарлық, не жалпы ойды

Бөлуге жар бермей мойны.

Абай бар өмірін халыққа, әсіресе жастарға жақсылықты, ізгілікті ойдағыдай дарыта алмағаны үшін өкініште өткен.

Өкінішті көп өмір кеткен өтіп,

Өткіздің бір нәрсеге болмай жетік,

Ойшылдың мен де санды біримін деп,

Талап, ойсыз, мақтанды қалдым күтіп.

Осы бір өткеннің қасіретті жағдайын біз әдейі келтіріп отырмыз. Өйткені қазіргі уақытта қоғам адамның өз бойындағы барлық жақсы жағын арттырып, шын мәнінде адал, шарапатты, парасатты азамат болуына мүмкіншілік туғызып отыр. Осы мүмкіншілікті пайдалана білу біздің бірден-бір міндетіміз.

Біз әдетте тәрбиелі, білімді адамды «мәдениетті адам» - дейміз. Жобасы, «мәдениетті адам» дегеніміз маңайындағы адамдармен қарым-қатынасы жөнінен, білімі, адалдығы, еңбекқорлығы, рухани келбеті тұрғысынан жұртшылықтың талабына сай дегем ұғым болар. Орыс тілінде «образованный человек» яки «білімді адам» деген ұғым да қолданылады. Мәдениетті адам деген ұғым «білімді адам» деген ұғымнан кеңірек сияқты. Дегенмен шын мәдениет білімнем басталады. Сондықтан кезінде А. В. Луначарский осы «білімді адам» деген ұғымға мынадай анықтама берген екен. «Білімді адам»...бәрін білуге ұмтылмақ. Бірақ бәрін үстірт білуге емес, білімді адамның өз мамандығы болуға тиіс, ол өз ісін білуі қажет, сонымен қатар ол білімнің басқа салаларына да көңіл аударып, оның да қызғылықты қағидаларын түсіне алуға тиісті. Мұндай адамның құлағына айналасында

ойналған концерттің баршасы естіледі, ол әр дыбысын ұғына тындайды, өйткені бұл дыбыстар мәдениет деп аталатын бүкіл бір ырғақты, гармонияны құрайды. Сонымен қатар білімді адам өзі де сол оркестрде белгілі бір аспапқа ие болып, жақсы ойнап, үн қосады, сөйтіп жалпы мәдениет байлығына өзі де үлестес болады ал бұл байлықтың өзі жалпы алғанда сол білімді адамның жүрегі мен санасында ұялайды».

А.В. Луначарский осы бір өте тебіреністі айтылған сөздерінде терен мағына жатыр. Өйткені:

Сен де бір кірпіш дүниеге.

Кетігін тап та, бар қалан, - деп Абай айтқандай, өмірде, тіршілікте өз орныңды табу үшін, әрбір адамның өз мамандығы болуға тиісті, яки ол өмір оркестрде бір өзіне лайықты аспапқа ие болуы қажет. Қазіргі ғылыми-техникалық революция дәуірінде ғылым мен білімнің, өнер мен техниканың өзі сансыз салаларға бөліне, тұңғық-тұңғық тереңдікке ұмтылған кезеңде әрбір адам тиісті мамандық алса ғана, сол мамандықта жемісті қызмет істей алса ғана, қоғамға жемісті пайда келтіре алатыны ақиқат жай. Мамандық алу оңай нәрсе емес сияқты - орта мектепті бітіру керек, одан кейін мамандық беретін не орта, не жоғары оқу орнын аяқтау керек, ақыры мамандық бойынша бір қыдыру қызмет істеп, тәжірибелі болғаннан кейін ғана әрбір адам өзін маманмын деп есептей алады. Сонымен, әрбір азаматтың өз мамандығы болуы қоғам үшін, азаматтың өз қарабасы үшін қажет нәрсе. Бірақ өмірде, қанша қынжылып ренжісең де, әрбір маман мәдениетті, білімді адам бола алмай жатыр. Өйткені, сол А. В. Луначарскийдің айтқанын аңғарсақ, білімді, мәдениетті адам жалпы адам баласының мәдениет байлығына өз үлесін қосумен қатар, тіршілік оркестрінің гармониясын түгелдей түсініп, ұғынуға тырысуы қажет. Қысқасы, жақсы инженер, жақсы техник, жақсы дәрігер өз мамандығына қанша машық болғанмен, Пушкин мен Абайды оқымағам болса, Моцарт пен Чайковскийдің, Құрманғазы мен Мұқан Төлебаевтың әуендеріне құлағы жабық болса, оңдай адам мәдениетті, білімді адамның қатарына жатпайтын сияқты. Өз мамандығын, әрине, әбден жақсы игеріп білу де қажет, бірақ өзгеге меңіреу болу деген өмірдің бар ләззатынан, бар жақсылығынан мақрұм қалу болып табылады. Демек, осыдан туатын қағида, жоғарыда Луначарский айтқандай, біздің қоғамның азаматы өз мамандығына әбден машық болумен қатар, білім-ғылымының, мәдениет-көркемөнердің бәріне бой ұрып, түсініп ұғынуға тырысуға тиіс. Илья Эренбург өзінің естеліктерінде білім-ғылым жөнінен артта қалса да, Үндістан адамдары техникасы мен өндірісі дәуірлеген американдықтардан мәдениетті, адамгершілігі, сыпайылығы жөнінен анағұрлым артық, дегені бар.

Біздің қоғам шын мәнінде көп оқып, көп ізденіп, кеңінен толғап, қай жағдайда болса да кездескен адаммен қызғылықты пікір алысуға дайын тұратын адамдарды тәрбиелеп, өсіруге бірден-бір жағдай жасап отыр. Бір қуанатын нәрсе халқымыз арасынан академиктерден бастап, мал бағатын шопандарға дейін мұндай адамдар көбеюде. Мұндай адамдар өз мамандығында жемісті қызмет істеумен қатар, космосқа ұшу, Маяковский мен Сейфуллин поэзиясын ұғыну, қазақ музыкасында симфониялық

бағыттардың даму жағдайларын әңгіме ете алады; мұндай адамдар не тым-тырыс үндемей, не өзі әбден жетік өз мамандығының ғана мүдделерім қайта-қайта әңгіме етіп, жанындағы адамды ығыр қылмайды. Мұндай адам әрі сүйсіне, әрі сүйсіндіре әңгімелеседі, жанындағы адамға рухани сабақтас, дидарлас бола кетеді. Осы себепті Шоқан Уәлихановтың дидарлас достарының ішімде халқымыздың байырғы адамдарынан бастап, бір жағынан ұлы жазушы Ф. Достоевский болса, екінші жағынан ұлы химик Д. Менделеев болған; осы себепті асқан геолог-ғалым Қаныш Сәтбаев әрі домбырашы, әнші, әрі тарихшы, әрі әдебиетші, өнер-білімнің қай саласынан болса да сезімі жүйрік болған; осы себепті, мысалы, қазіргі атақты дәрігер академигіміз Сайым Балмұқанов халқымыздың тарихи мәселелері жөнінен мақала жазып жүреді, батыс әдебиетін әр салада сол тілде оқуға тырысады. Мұндай мысалдарды көбейте беруге болар еді, бірақ мәдениеттіліктің ең негізгі өзегі - өз мамандығында машықтанумен қатар тіршілік мәселелерін парасаттылық, адамгершілік тұрғысынан толғау үшін білім салаларын кеңінен қамти білу екенін, рухани ізденісті өмір бойы үзбей отыру екенін артықша түсіндірудің қажеттілігі жоқ сияқты.

Адамның мәдениеттілігінің, ой-өрісінің кендігінің, жан дүниесінің ләззатшыл нәзіктігінің бірден-бір белгісі көркем әдебиетті қол үзбей оқи білу. Қанекенің бәйбішесі Таисия Алексеевнаның» айтуы бойыша ғылыми, ғылыми-ұйымдастыру және әлеуметтік жұмыстардан көркем әдебиет оқуға қолы тимейтін Қанекенің әлдебір қызметтен үзіліс болса, дереу көркем әдебиет, ал жол жүрер болса, жиналар алдында өзгені ұмытса да, керекті көркем әдебиет кітаптарын чемоданына салуды ешқашан ұмытпайды екен. Белгілі жаратылыстанушы ұлы ғалым Чарльз Дарвин жетпістен аса бастаған шағында өзінің бір жолдасына - көркем кітап оқуға әуестігім азайып бара жатыр, сондықтан осының өзі менің жан дүниеме келген жамандықтың белгісі ме деп қорқам, деп жазған екен. Шын мәдениетті адамның көркем әдебиет жем азығы болуға тиісті.

Әрине, шын мәдениетті адам болудың бірден-бір жолы өзіңнен бұрынғы буыннан дұрыс тәрбие алу, дұрыс үлгі көру. Сонымен қатар, шын мәдениет пен білім адамға тегін келмейтінін мықты аңғара білу қажет сияқты. Адам есейіңкіреген кезде өзінен-өзі тәрбиеші бола білуге тиіс. Бұл үшін жастарға қажырлылық пен қайрат қажет. Біз бойымыздағы кемшіліктердің көбін өткен өмірдің сілімтігі, қалдығы дейміз. Ол шынымда солай. Қазіргі өз заманымыздың талабына сай азамат болу жолында сол қалдықтарды жедел бойдан ажыратып, аластап, адамның құлқын, мінезін бұзатын қасиеттерден тез арылуға тырысу керек. Мысалы, орыстың ұлы жазушысы Антон Павлович Чеховты алайық. Бұл кісі кішігірім сауда жасап, күн көрген тоғышарлау семьяда туған. Сол семьяда туған Чехов ақыры жан дүниесі мейлінше адал, парасатты адамдардың бірі болған. Өзінің бойындағы ұнамсыз қасиеттерден арылу жолын ол бір жолдасына жазған хатында сипаттайды:

«сіз жазғыңыз келсе, әкесі крепостной болған, өзі бала кезінде дүкеншіл, шіркеу хорында айқайы бар болып күн көрген, кейін гимназист, студент

болса да, шенұлыққа табынуға, поптардың қолын жалауға, біреудің ойы мен ақылына бас июге тәрбиеленген, аузына салған әрбір үзім нан үшін шұлғып, алғыс айтуға әдеттенген, шексіз көп таяқ жеген, жыртық киіммен сабаққа барған, төбелеской болған, үй жануарларын аямай азаптамапз болған, ауқатты туысқандарының дастарқанын аңдыған, ешбір қажеті жоқ жағдайда, тек өзінің түкке тұрмайтындығын сезгендіктен құдайға да, адамға да екіжүзділік білдірген - міне осындай жігіт өз бойынан құлдық пен күндікті аянбай сығымдап, мысқылдап аластап шығарып, сәулелі бір күні таңертең түрегеліп, өз бойында жүрген қан құл-күннің бойыма тән қан емес, кәдімгі ешкімнен кем емес адамның қаны екеніне көзі жеткенін жазыңыз».

Әрине, біздің социалистік қоғамымызда АЛ.Чехов сияқты бесігінен құлдық пен күндікке тәрбиеленген ешбір адам жоқ. Сондықтан арамыздағы жастарға өз бойындағы кемшіліктерінен арылу үшін, жобасы, Чехов сияқты қайрат пен күш жұмсауы қажет емес. Дегенмен, бойдағы аз кемшіліктің өзімен, жобасы, үлкендей етіп күресе білу керек. Өйткені жамандық, кемшілік деген итжанды келеді, бойда ұяламапз болады. Сондықтан ғұламалар ертеден осы жағдайды бізге аңғартуда. Абайды алайық:

Бес нәрседен қашық бол,

Бес нәрсеге асық бол

Өсек, өтірік, мақтаншақ.

Еріншек, бекер мал шашпақ -

Бес дұшпаның білсеңіз.

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рақым, ойлап қой -

Бес асыл іс көнсеңіз.

Құлдық-күндік адамгершілікпен ұштаспайтын мінездерден өз бойын үзілді-кесілді арылта білген А. П. Чехов туған інісі, белгілі суретші Николайдың көптеген мінездерін ұнатпай, сол інісіне арналған бір хатында былай деп жазған: «Сенде бір-ақ кемдік бар - сен мүлде тәрбиесізсің... Тәрбиелі адам, мынадай талаптарға сай болуға тиісті: 1. Олар адамды сыйлайды, сондықтан биязы, кешіргіш, сыпайы, жол бергіш келеді... Олар жоғалған балға не өшіргіш үшін айқай-шу шығармайды: біреумен міндетсіремей тұрады да, кетерінде - сенімен тұрып болмайды екен - деп кетпейді. Олар у-шуды да, суықты да, мысқылы бар қалжынды да, үйге келген тыс адамды да кешіре біледі... 2. Олар бар аянышын тек сұраншы мысыққа ғана жұмсайды: олар жай көзбен көрмейтін заттарды да аяй біледі... Олар... студент достарының қамы үшін, анасымың киім-кешегінің қамы үшін түн ұйқысын төрт бөледі; 3. Олар басқаның еңбегін сыйлайды, сондықтан қарызын уақытылы қайтарады. 4. Олар ақ жүрек, адал келеді де, өтіріктен ытырына қорқады: тіпті болмашы өтірік айтуды білмейді. Өтірік тыңдаушыны кемітеді, айтушыны масқаралайды. Олар сыртқа өзгеден бетер әдемі көрінгісі келмейді де, тыста да үйдегідей байырғы бола алады, өзінен кішіге қоразданбайды. Олар көкмылжың келмейді, сұрамаған жерде сырласуға тырыспайды... Жанындағылардың құлақтарын сыйлағандықтан көбіне үндемеуге әдеттенеді. 5. Олар біреуде аяныш туғызғысы келіп, өзінен-өзі жүдеп,

жұпыланбайды. Олар күрсініп аяп, басынан сипасын деген оймен біреудің жан дуиесінің аяныш пернелерін баспайды. Олар: «Мені түсінбейді», немесе «Мен ұйықтап кеттім» - деп айқай шығармайды... Өйткені осының бәрі арзан әсер туғызатын, тозығы жеткен, ескі, алдамшы тәсілдер. 6. Оларда жылпостық жоқ. Оларда атақты адамдармен таныс болу сияқты, мас Плеваконың қолын қысу сияқты, жолда кездескен адамның мақтауы сияқты... алдамшы бриллиантқа әуестену жоқ. Олар тиындық жұмыс істеп, жүз сомдық папканы қолтығына қысып жүгірмейді, өзгелерді жібермеген жерге мені жіберді деп мақтанбайды... Шын дарын көмескілеу, көрмелерден аулақтау, көзге аз түсетін жерде отырады... Толық кеспектен бос кеспектің даңғыры көп деп Крыловтың өзі айтқан ғой... 7. Олар бойында дарыны болса, сол дарынды мәпелей біледі. Олар сол дарын үшін тыныштығын, әйелдерді, шарапаты, тіршілік әбігерін пида етеді.. Олар дарынын мақтан ете біледі. Сондықтан, олар тоғышарлар мектебінің күзетшілерімен, не Скворцовтың қонақтарымен ішіп мас болмайды, өйткені олар мұндайлармен бірге тұрам деп ойламайды, тек тәрбиелік ықпал жасаймын деп ойлайды. Және де жиіркеншек келеді... 8. Олар өз бойында эстетикалық сезімді мәпелейді. Олар киімшең жата кетпес болар, қабырғадағы қандаланы көріп дапырық ауаны жұтып, қақырық басқан еденде жүріп күн көре алмайды... Олар жыныстық нәпсіге ие болып, сол нәпсіні адамгершілік жолға сала алады... Олар жол жөнекей арақ сіміріп, шкафты иіскелеп жүре алмайды, өйткені олар шошқа емес. Олар тек қолы бос кезінде, әлде қалай жағдайда ғана аздап ішеді... өйткені сау денеден сау жан дүние... тәрбиелі адам дегеніміз міне осы... Өзіңді өзің тәрбиелеп, өз ортаңнан төмен болмас үшін Пиквикті оқып, Фаустың бір монологын жаттап алу жеткіліксіз... Батыл қақырынып, үзілді-кесілді ұмтылыс жасау қажет. Шыныны арағымен қоса жерге ұрда, үйге қайт: тыныш жатып кітап оқы...тым құрығанда Тургеневті оқы, сен оны оқыған жоқсың... Менмендікті қою керек, балалық шақтан өттің.. Отызға келіп қалдың. Күтем.. Бәріміз күтеміз...»

Халқымыз «дұшпан күлдіре айтады, дос куйдіре айтады» - дейді. Арамызда мінін, кемшілігін осылай, Чеховша тура күйдіре айтып, мәдениеттілік, тәрбиелік жолына шақыруды тілейтін жас жолдастарымыз өлі де болса бар сияқты. Аяғын адамгершілік жолынан шалыс басқан жастарды біздің қоғамның ізгі мүдделеріне сай тәртіпке шақырып, жөнге келтіру әрбіріміздің міндетіміз. Әрине, бұл істе әркімнің бойындағы мінін бетіне басып, төтелеп, ұрғылай беру педагогикалық әдістердің ең жақсысы болмас: ең басты іс бұл тұрғыда адамның өз қара басының адамгершілік кодексін сақтаудағы қатаңдығы мен ұстамдылығы болмақ. Сондықтан кемеңгер адамдар ең алдымен өзіне сыншы болған да өз қара басы ізгілік жолын берік сақтағандықтан, өзгеге де ақыл айтуға, шарапатты жол көрсетуге хақылы болған.

Ғылыми-техникалық революция - өмір-тұрмысқа көп өзгерістер кіргізуде. Бұл өзгерістердің бастысының бірі - жастар жаппай ғылымға ұмтылуда. Академик Н.Н.Семеновтың болжауы бойынша ғылыми қызметкері жоқ семья сирек кездесетін жағдайға көп ұзамай жетпекпіз. Сондықтан ғылыми

қызметтегі жастардың мәдениетті, тәрбиелі болуы алдымыздағы: үлкен міндеттердің бірі. Есейген буын кейінгі буынға талапты мол қоюын қояр емес және де сол талап, біз жасымызда қандай болып өстік деген дұдамалдау ұғымнан да туып жатады. Ол үшін ілгері буындағы ғалымдар мәдениеттілігі мен парасаттылығың көрсете, үлгі ете білуі қажет. Жастың еңбегін бағалау, жол аша білу үлкенің міндеті бұл міндетті орындау үшін үлкен өзі зор мәдениет иесі болуы қажет. Парасаттылық, шарапаттылық, кеңдік, адалдық ғылымда қызмет істеген адамға бірден-бір тән болуы қажет, өйткені халқымыздың мәпелеп, бетке ұстағаны - ғылымдағы адамдар. Бұл жөніндегі шалыстықтардың арасында әлі де барлығын жасырмай айтуымызға болады. «Ғылым кейбір адам үшін асқақ періште-ханым болса, екінші біреуі үшін маймен қамтамасыз ететін сауын сиыр орнында» деп бұдан 200 жыл бұрын Шиллер айтқан екен. Сондықтан ғылымды тек сауын сиыр ретінде пайдаланғысы келген, мәдениеті жоқ тоғышарларды кездестіргенде, қынжылмай қоймайсың. Әрине, ғылымдағы тоғышарлық жалпы тоғышарлықпен астарласып жатады, мұндағы тоғышарлық та рухани шеңбердің тарлығынан туады.

Осы кезде жастар арасында сырт сымбаттылық, киім киюдегі әдемілік және көп әңгіме етіледі. Бұл жөнінде әңгіме - айтыс дұрыс та шығар, өйткені Пушкин айтқан әдемі сөз бар:

Быть можно дельным человеком

И думать о красе ногтей.

Дегенмен, киім-кию, сырт сымбаттылық мәселелерін көп қозғаудың өзі керек те ме екен, өйткені бұл мәселеге артық, көңіл бөлудің өзі жасанды сымбаттылық пен жасанды әдемілікке апарып соққаны қызық емес қой. Сырт ішке сай болу керек. Қоғамымыз адамның жан дүниесінің рухани гүлденуіне тарихта болмаған мүмкіншілік жасап отырғанда, сол мүмкіншілікті ішкі сарайын ағартуға, білім алуға, шын мәдениеттілік жолына шығуға жұмсай алған жастар, сыртын қанша әдемілей бергенмен, тоғышарлар, ақыл-ойдан жұпыны болып қала бермек қой. Шын мәдениетті киімін, сырт сымбатын ойлағанда, өзгелерден бөлініп, қоразданып көрінбеу жағын, қарапайымдылық жағын ескереді. Бальзак Париждің бір сулуын мысқыл еткен-де, бұл ару жұртты көйлегінің жауырын ойығын (декольтесін) төменгі табиғи ойыққа дейін жеткізбекші болып қорқытты деген екен. Сондықтан көйлек қысқарса ең қыскасын (әрі қарай қысқартуға болмайтын қыскасын), көйлек шалбарға ауысса жұрттан бұрын шалбардың нағыз матрос киетіндейін кигендер, шаш жіберсе Тарзанман анағұрлым жалбыратқандар осының бәрін іштен шыққан мәдениеттіліктен істемейтін болар. Адамның киім киюі, шаш, мұрт, сақал қою сияқты сырт сымбатының айғақтары заман өзгерген сайын, жобасы, өзгеріп тұрар, бірақ бұл өзгерістердің өзінің табиғи заңдылығы да бар шығар - ол заңдылық адамның тұрмысы мен ісіне байланысты, негізінен ішкі рухани сипатына, кішіпейілділік, сыпайлылық, қарапайымдылығына байланысты. Өзгеден бұрын сырт сымбатымен көзге түсу мақсатынан аулақ болу қажет.